

GREGORIUS HORSTIUS

A tetemrehívásról (1606)

(részlet)

A fordító bevezetője

1604. december 26-án, az alsó-ausztriai Blindmarck városkában, este kilenc óra tájban, a közeli ház emeleti ablakából ismeretlen tettes pisztollyal lelőtt egy 25 éves nemes ifjút. A golyó az ifjú bal mellén hatolt be, majd hátul, jobb oldalt, rekeszizma magasságában távozott. A szerencsétlen fiatalember azonnal szörnyethalt, holttestéből pedig még hosszú percekig bőven buzgott a vér. Másnap, azaz december 27-én hajnalban az elhunytat annak rendje s módja szerint megmosdatták és felöltöztették, majd két nap múlva ravatalra helyezték, ahol senki nem mozdította – erről a város által kirendelt fegyveres őrség kezeskedett. A hulla sebéből mégis hamarosan újra csordogálni kezdett a vér, s e jelenség naponta megismétlődött, egészen január nyolcadikáig, mikor is a vérzés hirtelen elállt. Február 13-án délben azonban újra megindult a vérömlés, mégpedig oly bőségesen, mintha a gyilkosság csak pár perccel korábban következett volna be. Ráadásul az ifjú külleme továbbra sem vallott halottéra: arcszíne egészen a temetésig eleven maradt, erei vértől duzzadtak, teste a rothadásnak sem mutatta semmi jelét, sem foltok nem mutatkoztak rajta, sem hullaszag nem lengte körül. A szokott hullamerevség sem állt be, az ifjú ujjait, ízületeit akadálytalanul lehetett hajlítgatni: mindezt számos hozzáértő és tudós orvos szakvéleménye is bizonyította.

Ez a különös eset indította arra az ifjú és nagy tudású Gregor Horst doktort, hogy megírja a holttestek épségéről és vérzéséről szóló tanulmányát, amelyből alábbi – a tetemrehívás ősi szokásával kapcsolatos, eredetileg latinul írott – szövegrészletünket vettük. A tetemrehívás babonája szerint az áldozat holtteste gyilkosa jelenlétében vérezni kezd. A magyar olvasó nyilván jól ismeri Arany János Bárczi Benőről és Kund Abigélről szóló balladáját – sokan éppen e mű hatására meg is vannak győződve arról, hogy a tetemrehívás szokása csak Magyarországon ismert, és hogy a középkorai irodalomtanárokon kívül mást nem érdekelt sosem.¹ E tévhitet szerettük volna eloszlatni az alábbi közleménnyel, amely talán nem csak a thanatológia, hanem az orvostudomány, a néprajz és a vallástörténet kutatóinak érdeklődését is felkelti majd.

Mindenek előtt azonban néhány szót a szerzőről is szólnunk kell: Gregor Horst vagy latinos nevén Gregorius Horstius (1578-1636) Torgauban született, Wittenbergben, Helmstädtban majd Bázelen tanulta a medicinát, utóbbi helyt 1606-ban orvosdoktori címet is szerzett. Még ugyanettől az évtől Wittenbergben kezdte meg oktatói tevékenységét, ám már fél év múlva praxisba kezdett, majd 1608-tól Giessenbe költözött, ahol több mint tíz éven át az egyetem tanáraként és a hesseni örgróf házi orvosaként működött. 1622-től Ulm városa nevezte ki városi fizikusává, azaz főorvosává – ebben a városban is hunyt el 14 évvel később. Horst igen termékeny szerzőnek bizonyult, több száz latin nyelvű orvosi tanulmánya közül talán a lélek és test kapcsolatáról, és az ember élettanáról szóló aratta a legnagyobb sikert, az orvostörténészek azonban kétség kívül a himlőről, kanyaróról, és egyéb gyermekbetegségekről német nyelven, Giessenben 1624-ben kiadott – a gyermekgyógyászatban úttörőnek bizonyuló – munkáját tartják a legtöbbre. Az itt olvasható részletben Horst a tetemrehívással kapcsolatos fontosabb korábbi orvosi szövegeket és nézeteket ismerteti, tömören és – reméljük – sokak számára érdekesen.

A fordítás a következő kiadás alapján készült: HORSTIUS, GREGORIUS: *Scepsis physica medica de casu quodam admirando et singulari*. Witebergae, Meisner, 1606. 36-47.

*Második probléma: Vajon a meggyilkolt holttestének vérzése
utalhat-e a gyilkos jelenlétére?*

Számosan akadnak, akik a köznéppel együtt igennel felelnek e kérdésre, sőt többen is megfigyelték már, hogy azokat, akiket gyilkossággal gyanúsítanak, igen gyakran a holttesthez szokták vezetni, és arra kényszerítik, hogy ujjukkal a sebbe nyúljanak, avégett, hogy ekképpen – a vézést mintegy jelnek tartva – a valódi gyilkos kilétére következtethessenek. Ahogyan azonban azok is súlyosan tévednek, akik az emlőben található tejből rögtön a szüzlány vagy a szolgáló lezajlott szülésére vagy legalább férfival való kapcsolatára következtetnek, noha nem csak logikailag, hanem tapasztalatilag is kielégítően bizonyítható, hogy nem csak szüzek, hanem férfiak esetében is termelődhet az emlőben tej – mely látszatra teljesen valódinak tűnik, amint annak alapos bizonyítását A. Laurentius Anatómiájának² 9. könyvében a 2. esetleírásnál olvashattuk – éppúgy gyakorta tévednek azok is, akik a holttest vézéséből vonnak le következtetéseket.

Igaz, nem tagadható, hogy olykor – talán szerencse folytán – a gyilkos jelenlétében valóban vérfolyás indul a hullából, ám azt sem tagadhatja senki, hogy némely holttest gyakran a gyilkos távollétében is vérezni kezdhet. Leggyakrabban azonban a gyilkos jelenlétében is teljesen hiába várnak a bírúk az efféle jelre, olykor pedig éppenséggel nem az igazi, hanem az ártatlan vádlott jelenlétében következik be a vérzés.

Mivel azonban igen sok nagy tudású ember értekezett már erről a vérzésről, úgy határoztunk, hogy először is a többiek véleményét próbáljuk bemutatni, hogy majd utóbb megláthassuk, mit gondoljunk a magunk esetéről.

Különféle vélemények a meggyilkoltak hullájának vérzéséről

A hullák vérzéséről mindenki mást és mást mondott, ahogyan az a következőkből kiderül.

Caelius Rhodiginus (Lectiones Antiquae 2. fejezet)³ a következőket mondja: A vérel kapcsolatos csodáról is szólnunk kell. Hogyan lehetséges mármost, hogy ha a seb okozója nagyjából hét órán belül megjelenik a hulla közelében, a seb vérezni kezd? Nemde akit megsebeznek, és ebbe belehal, támadójára igencsak haragszik, elméje hevesen vágyik a bosszúra, minek következtében epéje hirtelen felhevül, ettől pedig hamarosan lánggra lobban a vére is, és hirtelen, teljes erővel a sebbe áramlik, részint hogy kiáramolhasson a testből, részint pedig, hogy a bosszúvágyat betöltse. Ugyanekkor a szellemerők⁴ is összesereglenek, amelyek lebegve lengik körül a gyilkost, egy darabig megtartva és fenntartva hevüket. Ha ekkor a gyilkos a sebre néz, a vér a sebbe áramlik, részben, mert a hő még nem enyészett el a testben, részben pedig mert azok a belső indulatok sem csillapodtak, amelyek ekkor vagy már korábban a gyilkossal szemben ébredtek. Továbbá mivel a szellemerőnek szüksége van a vérré, a szellemerők is magukhoz vonzzák a hozzájuk tartozó vért. Akad azonban olyan teológus is, aki szerint Isten hozza létre a jelenséget, hogy a bűn még borzalmasabbnak és iszonyatosabbnak mutatkozzék.

Langius (Epistolae medicinales. 1. könyv, 40. fejezet)⁵ a következőket írja: Ám minek hivatkozol arra az esetre, mikor a meggyilkoltak hullája az orvgyilkos jelenlétében vérezni kezd, ha a halál a természetes hő kialvásával egyenlő? Hiszen ha egyszer ez a hő kialszik, a vér is megalvad és áramlása is megáll. Vajon bizonyos filozófusokkal együtt mi is azt állítsuk, hogy az érzékelő lélek maradék vágyai és bosszúvágyai a halál után is fennmaradnak a vérben – egészen addig, amíg a test meg nem rothad? Mert Lucretius, az epikureista költő és filozófus valóban e kettőt állította költeményében, mikor a negyedik könyvében a következőképpen énekelt:

„Duzzad az ingerlett hely a magtól, s gerjedelem kél,
hogy, hova hajtja a zsarnoki vágy, oda vesse ki magvát,
és oda vonzza a szív, honnan szerelem sebe érte.
Mert hisz többnyire sebbe esünk, s merről a sebünk jön,
rendesen arrafelé szökken ki belőle a vér is,
és ha közel van az ellenfél, vérünk el is éri...”⁶

Mintha csak azt mondaná: Amint a buja kéjvágy is legszívesebben rálövellne szeretőnkre, kinek szerelme meggyötörte és megsebezte lelkünket, megsebzett húsunk is ugyanúgy vágyik arra, hogy ellenségünket vörös vérral fröccsentse teli.

Lemnius Levinus (*De occulta naturae miracula*. 2. könyv, 7. fejezet)⁷ ugyanezt a kérdést fejtegeti, mondván: Ha valaki azt állítja, hogy a rokonok vagy a vérrokonok, bizonyos szimpátia következtében, vagyis természetük kölcsönös együttérzése folytán egyszerre kezdenek vérezni, illetve, hogy egy bűnözővel és egy bűntény tettesével is bizonyos antipátia, ellenérzés és ellenséges érzület folytán ugyanez történhet – avval én bizony ebben a kérdésben nem vitáznék. Azt azonban még könnyebben elfogadom, hogy még a bekötözött, elfödött és kötszerrel elszorított sebből is megeredhet a vér, ha az, aki a tettet elkövette szembe áll vele. A rejtőzködő természetnek ugyanis oly nagy az ereje és a képzeletre gyakorolt hatása, hogy ha csak fikarcnyi élet is van valakiben, vagy ha a holttest felhevül, bizony buzogni kezdhet a vér, és az epe felhevülése következtében forrongani kezdhet.

Mizaldus (*Memorabilia*. 1. centuria, 4. aforizma)⁸ így ír: Mindennapos tapasztalat bizonyítja, hogy az olyan vízbe fúltak teste, akiket megöltek vagy elemésztettek, ha közszemlére teszik őket, barátaik jelenlétében vagy azéban, aki vesztüket okozta, sebéből, orrából vagy egyéb testrészeiből vért kezd árasztani.

Franciscus Valleriola (*Observationes*. 2. könyv, az én kiadásomban a 202. oldalon)⁹ előbb Lucretius említett versét idézi, majd hozzáteszi: Ebben a versben Lucretius szintén azt állítja, hogy a szem sugaraival érintett és sebzett ember vére ugyanúgy ráömlik a sebzőre, mint a karddal ledöfött emberé a gyilkosára. Ezt a tapasztalat is gyakorta bizonyítja, sőt, tiszta lelkiismerettel tanúsíthatom, hogy a dolgot a saját szememmel is láttam. Mikor ugyanis Jacobus ab Aqueria, arles-i patríciust halálra sebezte valaki, és a gyilkosát elfogta a magisztrátus, majd a holttest elé hurcoltatta, hogy a tettet szembesítse áldozatával, és bűnét megvallassa véle, mindenki szeme láttára nagy habzással és pezsgéssel a hulla sebéből és orrából buzogni kezdett a vér. E csodát avval lehet magyarázni, hogy mivel még nem minden

friss hő távozott a meggyilkolt testéből, és nem minden mozgás, illetve számunkra rejtett erő enyészett még el belőle, ez a néma erő bosszúért kiáltott, hatására pedig az epe bosszúra szomjasan felhevült, lángra gyújtotta a vért, amely a seb nyílásán át törve utat magának azonnal a seb felé áramlott. Ugyanide gyülekeznek azok a szellemerők is, amelyek – minthogy elszabadulnak – a gyilkos felé igyekeznek, vagy ha a közelükben tartózkodik, reá próbálnak szállni. A természetes hő ugyanis egy darabig életben tartja őket, pontosan hat vagy hét órán át. Ha ez időn belül a gyilkos áldozata közelébe kerül, és ha figyelmesen nézi a halottat, a seb vért lövell a gyilkos felé. Hiszen, ahogy mondtuk, a frissen meggyilkolt ember holttestéből néhány óráig még nem minden benső erő és hő huny ki. Ez a rejtett és belső erő okozza azután, hogy a vér saját szellemerői felé törekszik, illetve, hogy a szellemerők is magukhoz vonzzák saját vérüket, ezért kezd utóbb csorogni és ömleni a vér. Ám több mint helytálló azt gondolnunk, hogy Isten titkos ítéletéből következik be az ilyesmi, ki a gonosztevőt efféle jellel, különös és sajátos jeggyel kívánja megbélyegezni és leleplezni. A meggyilkoltak vére ugyanis bosszúért kiált az Úrhoz, ahogy a Teremtés könyvének 4. fejezetében olvasható.¹⁰ Majdnem ugyanezt ismétli el e szerző ugyane mű második könyvének 9. megfigyelésében, az én kiadásomban a 230. oldalon is.

Cornelius Gemma (*Cosmocritica*. 1. könyv, 6. fejezet)¹¹ a következőképpen ír: Látjuk, hogy a holttestben egészen a harmadik napig, szinte a vérbe rögzülve rejlik a gyilkos képe, hiszen mihelyt a tettes megjelenik, a maradék lélek a beléje tapadt ideák következtében indulatra gyúl a megjelent gyilkossal szemben, és a sebből egészen addig buzog a vér, amíg a gyilkost el nem távolítják a ravataltól. Ezt a hatóságok mindig alaposan megfigyelik, hogy a tettesre rábizonyíthassák a bűntényt.

Johannes Bodinus (*Daemonomania*. 2. könyv, 3. fejezet, az én kiadásomban a 265. oldalon)¹² a következőképpen elmélkedik e vitáról: Az antikvitás is feljegyezte, és Platón is megírta a Törvények első könyvében, hogy a megöltek lelke kíséri a gyilkosokat. Marsilius Ficinus a lelkek halhatatlanságáról írott műve 16. könyvében, valamint Lucretius és Vergilius (*Aeneis* 4. könyv) is igazolja ezt, és a bírák is számtalan ítélettel bizonyították már, hogy ha a gyilkos a holttest felett átlép (még ha nem is érinti azt), azonnal megindul a sebből a vérzés. E dologban számtalan polgári és egyházi jogtudós is egyet ért, és állítja, hogy ez a bizonyíték igazolja az erőszakos cselekmény alapos gyanúját a bűnössel szemben, akit ennek alapján vallatásra lehet fogni – hiszen ezen módon is gyakran lepleződtek le már tettesek.

Némelyek, például Petrus Gregorius Tholosanus¹³ és Prosper Farinacius¹⁴, e kiváló jogászok és bölcsészek pedig arra a Petrus Apponensisre¹⁵ hivatkoznak, aki azt a nagyszerű munkát írta a nézetek összehangolásáról. Ő Arisztotelész Problémáinak 7. fejezetéhez írt

magyarázatában azt állítja, hogy a jelenlévő tettes szeméből valamiféle szellemerők áradnak a hullába, melyek utóbb erőteljesen megindítják a vérfolyást és a vérömlést. Azt is hozzáteszi továbbá, hogy a gyilkosság elkövetője miközben a sebet okozza, bizonyos gyűlölséggel teli szellemerőket bocsát a meggyilkolt testébe, melyek később felismerik a megjelenő gyilkost, s forrásukhoz visszaigyekezve megindítják a véráramlást, illetve a vért magukkal vonzzák a sebhez.

Andreas Libavius,¹⁶ ez az alapos tudású, a bölcsész- valamint az orvostudományban nagy érdemeket szerzett férfiú (Tractatus de cruentatione. 130.) azt mondja: Ám hogy visszatérjünk a meggyilkoltak hullájához, azt is elmondjuk, miként lehetséges és miért szükségszerű, hogy a vér természetes úton meginduljon. Az a mozgás, amely a halált megelőzően a heves hatás eredményeképpen a testben megindult, túl hamar nem veszi el minden erejét és lendületét, hanem, ha erre alkalom adódik, hasonlóképpen heves életre kél. A változó ugyanis a változtató természetét követi. Az erőteljes ok pedig erőteljes hatást kelt. (Ám mindeme adottság mellett másra is szükség van a gyilkos jelenlétében, miért is a 187. tézisnél így folytatja fejtegetéseit:) Kell lennie valaminek a gyilkosban, ami megindítja és végrehajtja a vérmozgást. A vérömlés ugyanis vagy azért következik be, mert 1) a gyilkos jelen van, 2) mert a gyilkos okozta a sebet, 3) mert valamilyen mágikus erő indítja el a vérömlést, 4) vagy pedig azért, mert a gyilkos bizonyos szellemerőket bocsát ki, akár a szokott módon teste pórusain át, akár oly módon, hogy a hullát felismerő lélek felindultságában a szokottnál sokkal nagyobb erővel löki a lélegzetet a felismert test irányába. A pusztá jelenlét és gyilkos-volt azonban szerintem önmagában teljesen hatástalan, hatása legföljebb véletlen lehet. Hiszen különben e jelenség olyankor is mindig bekövetkeznék, ha valaki törvényesen öl, akár ember, akár állat legyen az áldozat. A mágia lehetőségét viszont, mint korábban is tettük, általában és egyedileg is elvetjük. Hiszen még ha az ördög a mágusok kedvéért képes is lenne vérömlést előidézni, az is csupán csalfa káprázat lenne. Azt a magyarázatot fogadjuk tehát el, amely a gyilkos szellemerőivel, illetve lélegzetével kapcsolatos: ez hát az oka szerintünk az áldozat vérömlésének, főltéve, ha nem jelentkezik akadályozó tényező. Mindez azonban könnyebben következik be szabad, tiszta, meleg levegőn, amelyet nem módosítanak illatszerekkel vagy egyéb illatanyagokkal – már ha heves lélekmozgás következik be, és a gyilkos képzelőereje is megfelelően nagy.

Martinus Delrio (Disquisitionum magicarum. 1. könyv, 3. fejezet, 4. kérdés)¹⁷ a következőképpen szól: A hulla a gyilkos jelenlétében a korábbi kontaktus következtében valóban vért szokott-e kibocsátani magából? Válaszom: Mindennek különféle okai lehetnek. Egyesek csodának vélik, mások véletlennek, ami csak olykor-olykor következik be (mármint

hogy a hulla épp akkor vérzik, mikor a gyilkosság tettese jelen van). Másutt sok evvel kapcsolatos véleményt ismertettem, és szerzőt említettem már, ám még mindig nem találok semmi biztosabb magyarázatot annál az ellenszenvnél, amely a meggyilkoltban kél gyilkosa ellen, és amely a test rejtett és titkos, a hullában is fennmaradó minőségeire hat. Erre vonatkozik Lucretius verse, ahol az eleven szerelme és a halott ellenséget hasonlítja össze.

(Ugyancsak Delrio említett művének 4. könyvében, a 4. fejezet, 5. kérdésének 2. szekciójában így ír:) Az effajta vérömlés esetében egyáltalán nem kell gyanakodnunk a démonnal kötött paktumra: a babonaságnak semmi köze mindehhez, ám azért ne kérjünk ilyesfajta jelet Istentől, nehogy ezáltal megkísértsük Őt.

Philippus Melanchton úr (Physica. 1. könyv. 44. oldal)¹⁸ az isteni gondviselés melletti érvként a következő szavakkal ír ugyanerről: Isten olyan, csodálatos jeleket adhat a meggyilkoltak testével kapcsolatban is, amelyekkel leleplezhetők a gyilkosok. A holttestből ugyanis, ha a bűntény tette a közelébe megy, vér kezd ömleni.

Petrus Gregorius Tholosanus (Syntagma iuris universi. 36. könyv, 20. fejezet, 8-as szám) így ír: A meggyilkolt vére újra felhevül, és tudata bizonyos úton-módon megrázkódtatást szenved, ha ellensége, aki halálát okozta, megjelenik előtte. Épp úgy, ahogyan a vízbefültak testéből is – rokonszenv alapján – eleven-piros vér csordul barátaik jelenlétében. (Tholosanus az alább következő véleményre hivatkozik.)

A narnai Galeotus Martius (Liber de promiscua doctrina. 22. fejezet)¹⁹ pedig a következőképpen ír: Hátra van még, hogy magyarázatát és okát adjuk annak, miként lehetséges, hogy ha megölnék valakit, bár vére kihűl, és nem folyik többé, a gyilkos jelenlétében hullája mégis újból vérezni kezd. Ez egyébként gyakran megesik, mi is többször szemtanúi voltunk már e jelenségnek. A görögök Patrokloszról állították ugyanezt: mikor gyilkosa, Hektór megjelent közelében, holtteste vérezni kezdett. Ám az ilyesmi többnyire tíz vagy tizenkét órán belül történhet csak meg, később legföljebb igen-igen ritkán következik be. Többen a gyilkos, némelyek pedig a meggyilkolt szellemerőivel magyarázzák ezt a jelenséget, ami azonban ilyenformán nem valószínű. A már kihűlt vér mozgásba hozatalához ugyanis egyfajta szellemerő nem elegendő, hanem mindkét résztvevőére szükség van. Mikor ugyanis a gyilkos nagy dühében áldozatára támad, összes szellemerői a gyilkosság elősegítése végett az áldozat köré sereglenek, már ahogyan ez szokásuk. A meggyilkolandó személy szellemerői viszont a gyilkos felé áramlanak, elhagyván eredeti testüket, hogy a gyilkosra telepedhessenek, és rajta tovább élhessenek. Ezután az áldozat meghal, vére kihűl és megalvad. Mikor azonban újra megjelenik a gyilkos, mindkettejük szellemerői – más és más okokból – nyomban mozgásba lendülnek. Némelyik szellemerő ugyanis azért végez

mozgást, hogy visszaigyekezzék eredeti testébe, így a meggyilkolt személy szellemerői visszatérnek eredeti testükbe, és újból elfoglalják helyüket, de a gyilkoséi is sietnek, hogy eredeti testükbe jussanak, mindeközben pedig azt a dolgot, amelyben laknak – vagyis a vért – mozgásba hozzák. Ily módon a már kihűlt és áramlásra képtelen vér a gyilkos és a meggyilkolt szellemerőinek együttes hatására erőre kap, és újra áramlani kezd. Annyira vágyik ugyanis minden szellemerő a saját testébe, hogy a rejtőző, ám közelben lévő embert az említett időtartamon belül (hiszen csak ennyi ideig maradhat életben) azonnal felismeri, és újra meg kívánja szállni. E jelenségre azonban nem minden meggyilkolt esetben kerül sor, csupán az esetek többségében. Megesik ugyanis, hogy egyesek szervezete olyan gyöngé, hogy szellemerőik egyetlen pillanat alatt odavesznek. Ráadásul azoknak a hulláknak, amelyekkel ilyesmi történik, még melegnek kell lenniök, hiszen csak a hő képes konzerválni a szellemerőket.

Ezek voltak tehát a legfontosabb szerzők, akik tudtunkkal: a hullák vérzéséről írtak Véleményüket csupán azért szerettük volna ismertetni, hogy ki-ki ítélhessen róluk.²⁰

(Fordította, bevezette, és jegyzetekkel ellátta: Magyar László András)

1 JEGYZETEK

Tetemrehívás eset egyébként Cervantes Don Quijote-jában is előfordul, az első könyv 14. fejezetében. (CERVANTES: *Don Quijote*. Bp., Helikon, 1970. 107.) Trócsányi Zoltán pedig egy igen véres kimenetelű, 1624-es szepes megyei esetet ismertet. (TRÓCSÁNYI Z.: *Magyar régiségek és furcsaságok*. Bp., Dante, é.n., V. 73-75.) Magyary-Kossa Gyula szerint a tetemrehívás szokása „ösmagyar istenitéleti próba” volt, más néven „halálújítás”, amelyet az erdélyi országgyűlés, mint a kereszténységhez nem illőt 1594-ben, 1649-ben és 1653-ban is ismételt betiltott. Ha azonban ennyiszor kellett betiltani, nyilván igen elterjedt lehetett, amit az is bizonyít, hogy Udvarhelyszéken még 1740-ben is alkalmazták. (MAGYARY-KOSSA, GY.: *Magyar orvosi emlékek*. Bp., Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1931. III. 9.) Egyéb tetemrehívás esetek: *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde* 6 (1896) 284., *Archiv für Kunde Österreichischer Geschichts-Quellen* 107 (1926) 297.

² LAURENTIUS, ANDREAS (DU LAURENS, ANDRÉ 1583-1609): *Historia anatomica humani corporis*. Erfordiae, 1595.

³ CAELIUS RHODIGINUS (RICHERIUS, LUDOVICUS 1450-1520): *Lectioinum antiquarum libri triginta*. Francofurti ad Moenum, 1599.

⁴ spiritus – A szó igen gazdag jelentésű, itt valószínűleg a spiritus vitalis-ról, az életadó szellemerőről van szó, amelyik a korabeli orvostudomány szerint a vérben búvik meg.

⁵ LANGIUS, IOANNES (LANGE, JOHANN 1485-1565): *Medicinalium epistolarum miscellanea*. Basileae, 1554.

⁶ LUCRETIVS: *A Természetről*. IV.1022-2027. Tóth Béla fordítása

⁷ LEMNIUS, LEVINUS (LEMMENS, LIEVENS 1505-1568): *De miraculis occultis naturae*. Antwerpiae, 1564.

⁸ MIZALDUS, ANTONIUS (MIZAUD, ANTOINE 1520-1578): *Memorabilia sive arcanorum centuriae IX*. Coloniae, 1572.

⁹ Valleriola, Franciscus (1504-1580): *Observationum medicinalium libri sex*. Lugduni, 1573.

¹⁰ 1.Móz.4.10.

¹¹ GEMMA, CORNELIUS (1534-1579): *Cosmocritica*. Basileae, 1582.

¹² BODINUS, JOANNES (BODIN, JEAN 1530-1596): *De magorum daemonomania*. Basileae, 1581.

¹³ THOLOSANUS, PETRUS GREGORIUS (1540-1617): *Syntagma juris universi*. Francofurti ad Moenum, 1582.

¹⁴ FARINACIUS, PROSPER (1544-1614): *Praxis et theoria criminalis*. Paduae, 1596.

¹⁵ APONENSIS, PETRUS (D'ABANO, PIETRO 1250-1315) Olasz orvos, filozófus, főműve a *Conciliator differentiarum philosophorum*, amelyben a pogány és a keresztény tudósok véleményeit igyekezett összeegyeztetni.

¹⁶ LIBAVIUS, ANDREAS (1555-1616): *Tractatus de cruentatione corporum*. Francofurti ad Moenum, 1598.

¹⁷ DELRIO, MARTINUS (1551-1608): *Disquisitionum magicarum libri sex*. Lugduni, 1608.

¹⁸ MELANCHTON, PHILIPPUS (SCHWARTZENERDE, PHILIPP 1497-1560): *De doctrina physica*. Wittenbergae, 1556.

¹⁹ MARTIUS, GALEOTUS (MARZIO, GALEOTTO 1427-1490): *Liber de promiscua doctrina*. Bononiae, 1516.

²⁰ Horstius egyébként a továbbiakban a jelenséget véletlennek tartja, és az itt felsorolt magyarázatokkal sem ért egyet. Egy szóval a tetemrehívást, mint jogi eszközt, elutasítja.